

***A „kelet-európai harmincéves háború” hajnalán.
Bogdan Hmelnyickij multivektoriális külpolitikája
(1648–1657)***

JENEI MILÁN

Egy ukrán kisnemes, Bogdan Hmelnyickij igazságkeresése a világtörténelmet hosszú távon is befolyásoló események sorává nőtte ki magát. Az 1648–1654. évi Hmelnyickij-felkelés történelmi távlatból meghatározónak bizonyult nem csak Ukrajna története, vagy a 17. századi kelet-európai hatalmi átrendeződés szempontjából, hanem következményei révén hatása ki-mutatható egészen a 19–20. századi európai történelem fontosabb történéseiben is.

Noha 1648 és 1657 között mindvégig valamely szomszédos állam alattvalóinak számítottak, a kozákok a *hetman* élete végéig önálló külpolitikát folytathattak. Aszerint, hogy épp melyik kelet-európai (nagy)hatalom mellé vagy alattvalójának álltak a kozákok, négy szakaszra oszthatjuk fel Hmelnyickij hetmanátusi idejét: krími tatár, oszmán, orosz és erdélyi–svéd. Arra keresem a választ, miért volt szükség ennyi külpolitikai irányváltásra, és hogyan valósíthatta mindezt meg Bogdan Zinovij Hmelnyickij.

Előzmények

A *Rzeczpospolita* és az Oszmán Birodalom 1640 májusában megújította 1621 óta fennálló békéjét, melyhez kénytelen volt csatlakozni a Krími Kán-ság is. A békeszerződésben visszatérő problémáról esik szó: a kozákok és a tatárok ukrainai portyáiról.¹ A béke megerősítése ellenére IV. Mehmed Girej idején (1641–1644, 1654–1666) folytatódtak az ukrainai tatár betörések,

---

¹ Dariusz Kolodziejczyk: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Ottoman Empire and its Heritage* Vol. 18. Brill, Boston, 2000. 458–470.

ezeket lengyel válaszcsepások követték. Az 1644-i lengyel sikernek is köszönhetően a Porta leváltotta Mehmedet, helyébe III. Iszlám Girejt (1644–1654) ültette.² Mégis az 1640-es évek elején IV. (Vasa) Ulászló (1632–1648) is a béke megszegésére törekedett, ugyanis titokban törökellenes koalíció szervezésébe fogott: terve a tatárok Krímből való kiűzésén túl a Balkán felszabadítása volt a török uralom alól. Valójában csak területszerzésre volt esélye, valamint a kozákok foglalkoztatásával a nemes–kozák feszültség enyhítésére. A lengyel király kancellárján keresztül velencei pénzen zsoldosokat toboroztatott, a kozákokat pedig flottaépítésre utasította. A háborút a török–tatar félnek kellett kezdenie, ezért provokációként a krími kánnak nem küldte el 1644-ben az éves ajándékot és a kozákokat is portyákra bátorította. A *casus belli* az ezekre válaszul érkező török és krími tatár támadás lett volna.

Ulászló 1646-ban Varsóba kérte a kozákok képviselőit, megtárgyalandó a kozák részvételt a tervezett hadjáratban: a küldötteknek toborzólevelet adott át és az 1638-ban a szejm által megvont kozák jogok visszaadását ígérte, Bogdan Hmelnjickij regiszterkozák ezredest pedig kinevezte a Zaporozsjei Had³ hetmanjává. A katonai készülődés miatt a terv lelepleződött és a szejm új adóktól és a királyi hatalom megerősödésétől tartva felelősségre vonta a királyt, utasításait érvénytelenítette, a zsoldosokat pedig elbocsátotta.⁴ Az uralkodó mégis folytatta titkos tárgyalásait 1647 nyarán a kozákokkal, hogy a Krím megtámadásával provokáljanak olyan katonai választ a kánságtól, melynek láttán a rendi országgyűlés is jóváhagyná a háborút.⁵

Az eseményeket személyes tragédia gyorsította fel és terelte más mederbe: 1647-ben Daniel Czaplinski csihirini sztarosztja a IV. Ulászló megbízólevelével toborzó ezredes távollétét kihasználva elkobozta Szubotivot, a Hmelnjickijek családi birtokát, a későbbi kozák hetman feleségét elrabolta, fiát megölette. A 16–17. századi Ukrajnában nem volt ritka, hogy a lengyel–

² Dariusz Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. The Ottoman Empire and its Heritage* Vol. 47. Brill, Boston, 2011. 150–155.

³ A katonai alapon szerveződő kozák állam hivatalos elnevezése, egyszerre jelölve az állam szervezetét, ill. a lajstromos kozák sereget. Varga Beáta: Moszkvától – Kijevén át – Szentpétervárig? Ukrajna orosz kötelékben – az autonóm státusztól az alávetett tartományig (1654–1764). In: Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései*. Gondolat, Budapest, 2016. 116.

⁴ Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. *Belvedere Meridionale*, 2007. 101-102.

⁵ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. i. m. 157.

litván mágnások királyi adománylevelé hiányával indokolva elűzték a rutén nemességet és tehetős regiszterkozákokat a birtokaikról.⁶

Hmelnickij a helyi bírósághoz és a lengyel szenátushoz is hiába fordult segítségért. A király szimpatizált vele, ám a mágnásokkal való szembeszálláshoz nem volt sem katonai ereje, sem pénze. A kozák vezető igazságkérése felbőszítette ellenségét, ezért 1647 végén letartóztatta. Csak barátainak köszönhetően szabadult ki és a kozákok és ukrán nemesek százainak példájára a Zaporozsjei Szicsbe menekült.⁷

A kozák–tatár szövetség

Bogdan Hmelnickij a Szicsben nagy befolyásra tett szert. Felismerve, hogy a lengyelek elleni harcban a kozákok gyengeségét a lovasság csekély száma jelentette, a hátrány orvoslására vakmerő lépésként a krími tatárokhoz, a kozákok hagyományosan legfőbb ellenségeihez fordult.⁸ A zaporozsjei vezetők 1648 januárjában felvették a kapcsolatot a Krímmel és kölcsönös segítségnyújtásról egyeztek meg, melynek keretében III. Iszlám Girej kán a lengyelek ellen Tuhaj bejt küldte 6000 harcossal.⁹ Miért szövetkezett a Krími Kánság a kozákokkal? A másik alternatíva szerint a kozákok a tatárok ellen tervezett hadjárathoz csatlakoztak volna; az északon támadt zűrzavar jó lehetőséget nyújtott a tatároknak foglyok gyűjtésére, a rabszolgák eladása pedig a krími tatár gazdaság fontos bevételi forrását jelentette.¹⁰ A krími

⁶ Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között*. JATEPress, Szeged, 2008. 27–28.

⁷ Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. University of Toronto Press, Toronto, 2010. 211.

⁸ Orest Subtelny: *Ukraine. A History*. University of Toronto Press, Toronto, 2000. 127.

⁹ „...приезжали де к крымскому царю из Запорог черкас ... и просили де у крымского царя людей на помочь итти войною на ляхов... крымской де царь послал к ним черкасом на помочь на ляхов Тугий мурзу Ширина, а с ним пошло крымскова нагаю татар 6000.” *Воссоединение Украины с Россией*. Документы и материалы в трех томах. Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1955. 20.

¹⁰ Victor Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit, 1648–1682*. In: Gábor Kármán and Lovro Kuncevic (szerk.): *The European Tributary*

uralkodó a kánság elleni lengyel támadásokat megbosszulva kiengesztelhet-e nemeseit a zsákmány ígéréssel, melyet a kozákok látszólagos beleegyezése is biztosított, s ez döntőnek bizonyult, mert rég nem érkezett a Krimbe adó a környező országokból.¹¹

A mozgalom gyökerei többértűek voltak: egyrészt a korábbi felkelések leverése után sem találtak a feleket kielégítő megoldást, másrészt az 1637–1638-as felkelés utáni szankciók szültek elégedetlenséget és kétségbeesést, a békés időszakokban a nem lajstromosokat a jobbagysorba süllyedés fenyegette.

Hmelnickijt személyes okok indították el útján és eredeti célja csupán saját igazságának érvényre juttatása volt. Jóvátételért és az 1638 előtti kozák jogok¹² visszaállításáért még lengyel alattvaló maradt volna. 1648 áprilisában a szicskozákok elismerték Hmelnickijt hetmanjukként, mely tisztségével már több szövetségi tömb között is lavírozhatott:

- az ortodox és protestáns államok katolikusellenes tömbje (Moszkva, Ukrajna, Moldva, Havasalföld, Erdély és Svédország, a Litván Nagyfejedelemség protestáns elitje) a Rzeczpospolita ellen irányuló szövetséget próbált kovácsolni;
- az oszmánellenesek (Moldva, Havasalföld, Erdély, Moszkva és a Nemzetközösség);
- a harmadik felállás (Ukrajna, a Krim és akár a lengyel–litván állam) Moszkva és a doni kozákok elleni koalíciót rejtett magában;
- az oszmán rendszer, melyben Ukrajna (Krími Kánsághoz, Moldvához, Havasalföldhöz és Erdélyhez hasonló) vazallus jogállást kaphatott volna az oszmán világban.

A hetman párhuzamosan tárgyalt szinte mindegyik lehetőségről, ezért meglehetősen kiszámíthatatlan volt szövetségesként és ellenfélként is.¹³

States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Brill, Boston, 2013. 131.

¹¹ Mykhailo Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'. Vol. 8. The Cossack Age, 1626-1650.* Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto, 2002. 397.

¹² A lengyel szejm 1638-ban a „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációjával” megfosztotta a kozákságot a vezető választásának jogától, tartózkodásukat Cserkasszi, Kanyev és Korszuny vidékére korlátozta, törvényen kívül helyezte a nem lajstromozott kozákokat, a regiszterbe csupán 6 ezer fő került. Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története.* JATEPress, Szeged, 2013. 118–119.

¹³ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 128–129.

A kozák–tatár erők előbb a Hmelnickij hetmanságára válaszul indított lengyel büntetőhadjárat elővédjét semmisítették meg, majd a lengyelektől átállt regisztrált kozákokkal már a fősereget is tönkrevették május 26-án Korszuny közelében. Május 20-án elhunyt IV. Ulászló, bár erről a harcoló felek még nem értesültek. A győzelem után a tatárok portyákat küldtek Kijev és Volhínia felé, valamint megérkezett Iszlám Girej kán közel 11 ezer harcosa is. A kozákokkal kötött egyezség ellenére számtalanszor raboltak el ortodox hitűeket.¹⁴

A hetman sikereinek hallatán egyre több lengyel szolgálatban álló regisztrált kozák, ukrán kispap és város csatlakozott. A Dnyeper mindkét partjának parasztsága fellázadt, ezredeket alakítottak és a hetman vagy saját vezetői alatt harcoltak, felkoncolva a lengyel uralom minden képviselőjét. Mozgalmaik 1648 nyarára kapcsolódtak össze.¹⁵

A kozákok hangsúlyozták, hogy nem a király, hanem a hatalmaskodó *szlachta* ellen harcolnak, és a szabadságjogaikat biztosító oklevélre¹⁶ hívtak, céljuk pedig kiváltságaik és a nemességgel való egyenrangúságuk elismertetése volt, ám még a panaszok előadása előtt hunyt el az uralkodó.¹⁷

A nyár folyamán Hmelnickij Bila Cerkva közelében az újonnan csatlakozók sereggé szervezésével foglalkozott, hiszen a létszámuk 80 és 100 ezer közé emelkedett. A belső konszolidációra a kozák- és parasztmozgalmak között feszülő belső ellentétek miatt is szükség volt, az ezekből eredő problémákat pedig csak fokozta, hogy a tatárok merőben más célkitűzésekkel operáltak.¹⁸ A Porta felszólította a kánt a lengyelekkel kötött fegyverszünet betartására, ám az augusztusi palotaforradalom révén IV. Mehmed lett a szultán és Konstantinápoly megszakította a tárgyalásokat. A lengyelek időhúzó tárgyalásokba kezdtek, ám Adam Kizel braclavi vajda beszámolója szerint Hmelnickij már saját fejedelemség megteremtésére törekedett, melyhez az alapot a csernyigovi, braclavi, kijevi vajdaságok fölötti uralom

¹⁴ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 410.

¹⁵ Subtelny: *Ukraine. A History.* i. m. 127–128.

¹⁶ IV. Ulászló a zaporozsjei kozákok megnyerése érdekében 1646-ban megerősítette kiváltságaikat és jogaikat. Az írásos dokumentum létezése történelmi viták témáját képezi. Norman Davies: *Lengyelország története.* Osiris, Budapest, 2006. 370–371.; Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 370.

¹⁷ Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657).* EKTF Líceum Kiadó, Eger, 1996. 23–24.

¹⁸ Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples.* i. m. 215.

biztosította. Hiába részesítette a hetman még a tárgyalást előnyben, a még Bila Cerkvánál táborozó tatár hordára tekintettel a szejm július végén meghirdetette a nemesi felkelést.¹⁹

A zaporozsjei–krími erők szeptember 23-án Piljavci mellett győzelmet arattak a lengyel seregben kitört pániknak köszönhetően.²⁰ A volhíniai és galíciai parasztság jelentős része csatlakozott a felkelőkhöz, ráadásul lehetőségük nyílt a királyválasztásba való beavatkozásra. Az autonómia megvalósítását azonban megnehezítette, hogy a lengyel adminisztráció felszámolása után a kozák újjászervezést megakadályozták a parasztok. A Zaporozsjei Had katonái már Varsót akarták megtámadni, amikor a kozák vezető megállította csapatait és a kozák kiváltságok visszaállítását, amnesztiát és a breszti unió eltörlését követelte.²¹ Hmelnycikij a nyugati hadjáratával akart meg egyezést kikényszeríteni a szejmtől, valamint a Rzeczpospolita centralizált monarchiává alakítását, ennek realitása viszont csekély volt.

A kozák sikerekhez nélkülözhetetlen volt a tatárokkal kötött szövetség, valamint a köznép tömeges elkozákosodása. A hetman követői mind gyakrabban fordultak meg Konstantinápolyban, ahol a Porta megerősítette a krími–kozák szövetséget. A kozák vezető a Lublinig terjedő területeket ajánlotta fel zsákmányszerzésre a segítség fejében.²²

Októberben összeült Varsóban a királyválasztó szejm, azonban az aktív erdélyi külpolitika révén esélyesnek tűnő és a Zaporozsjei Had által is támogatott I. Rákóczi György október 11-ei halálával megváltozott a helyzet, és a szejm november 17-én, részben a kozák hetman szimpátiájának köszönhetően, II. (Vasa) János Kázmért választotta meg.

A szenátus az időhúzás érdekében 15 ezresre növelte a regisztert, ám követelte a fegyverszünetet, a parasztság visszatérését a földekre és a tatár szövetség felbontását. Találgatásokra adott okot, hogy Hmelnycikij jó helyzetében miért fogadta el a fegyvernegyűzést, és tért vissza a Dnyeperhez. A

¹⁹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 30.

²⁰ Subtelny: *Ukraine. A History.* i. m. 128.

²¹ A breszti unió 1596-ban a katolikus és az ortodox egyház egyesítése helyett az unitus egyházat hozta létre, mely ortodox rítusát megtartva elfogadta a pápai főséget. Az uniót elutasítók élére álló kozákok felkeléseik során az ortodoxia védelmét tűzték zászlajukra, mígnem III. Zsigmond lengyel–litván uralkodó 1632-ben ismét legalizálta az ortodoxok szabad vallásgyakorlatát. Font – Varga: *Ukrajna története.* i. m. 120–121.

²² Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657).* EKTF Líceum Kiadó, Eger, 1996. 28–29.

Rákócziak lengyel aspirációit továbbra is életben tartotta, a királyt pedig ugyan megválasztották, ám koronázására (január 19.) még nem került sor; a két fél követelései és érdekellentétei csak a konfliktus újbóli kieleződéséhez vezettek. A kozák hetman még bízott benne, hogy elérheti a Nemzetközösségen belül a kozákok elismerését, de kényszerítő hatása volt a csapatok közt pusztító éhínségnek és járványnak is, a tatár szövetségesek pedig haza akartak térni. Ilyen körülmények között nem kezdhetett téli hadjáratba.

Kijevi bevonulását 1649 elején ünnepléssel fogadták, Paisziosz jeruzsálemi pátriárka a dunai vajdaságokkal való együttműködést szorgalmazta az egyház oszmán iga alóli felszabadítása érdekében és ostromozta, hogy a pravoszláv Moszkvai Oroszország helyett a pogány tatárral szövetkeztek a hit kozák harcosai.

A szejm elutasította a kozák követeléseket, ezért a hetman felvette a kapcsolatot a dunai fejedelemségekkel, Moszkvával és a doni kozákokkal is, külpolitikájának központi eleme mégis a Krími Kánsággal kötött szövetség maradt, hiszen az a felkelés kezdete óta fennállt. Bogdan Hmelnyickij a Rusz autokratájának, Kijev uralkodójának nevezte magát²³ és míg a nyilvánosság előtt az „örök barátság” jelszavát lebegtette a tatárok felé, a cárral folytatott tárgyalásokat. Eddig ugyan bevált a krími tatár szövetség, mégis számolnia kellett azzal, hogy a kán számára a „hitetlenekkel” kötött szerződések felmondhatók.²⁴

A lengyel–ukrán viszony tisztázatlan maradt az összecsapások ellenére, mivel a hetman nem döntött még arról, hogy szakítson-e a Rzeczpospolitával, az 1648 előtti állapotokhoz azonban már nem volt visszatérés. A lengyelek ugyan hajlandónak mutatkoztak kisebb engedményekre a kozákok felé, de ragaszkodtak a *szlachta* uralma alatt álló Ukrajnához.

Hmelnyickij igyekezett elkerülni a többfrontos háborút, a lengyel erők elvonása és a litvánok semlegesítése érdekében próbálta meggyőzni a cárt, hogy támadja meg Szmolenszket,²⁵ Alekszej Mihajloviics cár azonban féltette az 1634-ban megkötött békéjét.²⁶ Noha az erdélyi kapcsolat felválthatta

²³ Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. i. m. 218.

²⁴ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 33.

²⁵ Serhii Plokhly: *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 238.

²⁶ A poljanovói béke lényegében az 1619-es deulinói megerősítése. A Rzeczpospolita ezzel szerezte meg Szmolenszk és Csernyigov vidékét. George J. Lerski:

volna az ingatag lábakon álló krími tatár szövetséget, de akkor is hasznot hajthatott, ha kiélezi a lengyel–erdélyi viszonyt. A Rákócziak azonban trónra juttatásukat várták el Hmelnickijtól, így a kapcsolat ideiglenesen inaktívvá vált.²⁷

Az 1649. februári perejaszlavi fegyverszüneti egyezmény a kozákok területét a kijevi vajdaságéban határozta meg: határait a felek nem léphették át, az ortodox egyház szupremáciája lépett életbe és eltörölték a breszti uniót. S noha elhalasztotta a lajstromozást, még mindig nem akarta kiszakítani Ukrajnát a Rzeczpospolitából. Az egyezmény pontjainak végrehajtására már nem volt idő, mivel 1649 tavaszán a „nemesi köztársaság” támadásba ment át. Rövidesen a Jeremi Wisniowiecki vezette 15 ezer fős erőt Hmelnickij és Iszlám Girej mintegy 80 ezres serege ostrom alá vette Zbarazs erődjében, míg János Kázmér Volhínia felől támadó 25 ezres főserégét a kozák hetman meglepte és körülzárta Zboriv közelében. A biztos lengyel vereség küszöbén Ossolinski kancellár békét ígért a kozákoknak és a kánt kérte fel a közvetítő szerepére: a király az elmaradt „éves ajándékok” kifizetésével elérte Iszlám Girejnél csapatai visszavonását és Hmelnickijtól a megegyezést követelte. A hetman pedig kénytelen volt fejet hajtani.²⁸

Nem véletlen a krími kán „pálfordulása”, hiszen a kánság szempontjából a Krímhez közel élő kozákok megerősödése nem volt kívánatos: potenciális riválisként a kánság létét veszélyeztették, míg szövetségesként Ukrajnát kivonták a zsákmányforrásnak számító területek közül (a gyakorlatban mégis kifosztották a tatárok), ezért az északabbi lengyel–litván földekre vagy „Moszkóviába” kellett eljutni. III. Iszlám Girej biztosította, hogy a hetman folytassa harcát a lengyelekkel, de a teljes győzelmet ne érje el – nélküle a kozák mozgalom vereséget szenvedett, vagy kiegyezett volna a lengyelekkel. Ezt felismerve Hmelnickij Erdély és Oroszország felé puhatolózott, II. Rákóczi Györggyel kötött is egyezséget a katonai segítségről, ám az csak évek múltán valósult meg.²⁹

Historical Dictionary of Poland, 966–1945. Greenwood Press, Westport, 1996. 450.

²⁷ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 34–40.

²⁸ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 579.

²⁹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 131.

A zborivi egyezmény hatása

Az 1649 augusztusában kötött zborivi egyezmény a kozák regisztert 40 ezer főre növelte, 1638-ban elvett kiváltságait visszaadta, a lengyel sereget és hivatalnokokat kitiltotta Kijev, Braclav és Csernyigov vajdaságokból, ahol a tisztségeket csupán a kozák *sztarsina* és ortodox nemesség tölthette be. A szerződés a Lengyel–Litván Nemzetközösségen belüli autonóm, ortodox kozák állam alapjait fektette le. Ígéret született arra is, hogy az ortodox kijevi metropolita is helyet kap a Rzeczpospolita szenátusában, a breszti vallási unió eltörlését és a görögkatolikus templomok ortodox kézbe való visszaadását későbbre halasztották. A parasztoktól elvárták, hogy visszatérjenek uraikhoz, a lengyel nemesek pedig visszakövetelheték birtokaikat. A csak tatár nyomásra elfogadott megegyezés hírére felzúdulás fogadta Ukrajna-szerte, sosem hajtották végre teljesen a szerződés pontjait.³⁰

A zaporozsjei kozákság az egyezménnyel nyert haladékokat felhasználva megkezdhette a kozák állam szervezeti felépítését. A hetmani vezetés javítani akart a jobbágyság helyzetén, de a jobbágyság intézményének eltörlése fel sem merült, hiszen az a társadalmi-gazdasági rendszert ásta volna alá, amelyben való előrelépésért harcolt a kozákság. A regiszterbe végül 50 ezren kerültek, egy 20 ezer fős kontingens pedig a „kiegészítő sereg” néven állt fel.³¹ A főváros Csihirin lett, ahonnan Bogdan Hmelnickij folytathatta multikvektoriális külpolitikáját: Moldva, Erdély, Litvánia, a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom erejének kombinálásával akarta a lengyel urakat a szükséges társadalmi változások megvalósítására bírni és a Nemzetközösséget Lengyelország, Litvánia és Ukrajna egyenjogú föderációjává alakítani, élén Rákóczi Györggyel.³² Az erdélyiek azonban tartottak lengyel támogatóik elvesztésétől és kételkedtek a zaporozsjeiek megbízhatóságában, ezért továbbra sem támogatták a „kozák ügyet” a gyakorlatban.

A korábbi győzelmekben a krími tatárok bizonyították harcértéküket, ezért a mozgalom folytathatóságának érdekében Hmelnickij fenn kívánta tartani a szövetséget a Krímmel, hiszen nem mellékesen közel 10 ezer krími tatár telelt Csihirin közelében.³³ Az ukrán nép körében azonban a szövetség kifejezetten kényszeredettnek számított, mivel a hetman megengedte szövet-

³⁰ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. i. m. 159–161.

³¹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 40.

³² Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. i. m. 218–220.

³³ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 613.

ségeseinek a *jaszirt* (foglyok gyűjtése), a tatárok pedig rutének ezreit is elragadták.

A két háborús esztendő után az 1650. év viszonylag békésnek bizonyult: a felek diplomáciai háborút folytattak. A „*ljahok*” a cár és a hetman barátkozását igyekeztek szabotálni, Konstantinápoly pedig a kozák–tatár szövetségtől tartott, ugyanis a hetman tervet kovácsolt, mely alapján a kánnal és a dunai fejedelemségekkel az oszmánok ellen indul vízen és szárazon is.³⁴ Hmelnjickij a törököktől való függetlenedésre bátorította a krímieket és közös szövetségükre hivatkozva felajánlotta, hogy a szultánnal szemben megvédi a Krímet.³⁵ A szoros viszony látszatát erősítette, hogy Tyimofej Hmelnjickij (a kozák hetman fia) hatezer kozák élén segítette a kánt a kán-ság belső ellenállásának letörésében is.³⁶

A török kapcsolatok

Az oszmán vazallus krími tatárok felkelő ukránokkal kötött szövetsége Lengyelország ellen felért egy *casus bellivel*, így a Portán tarthattak egy lengyel háborútól. Az elgondolást erősítette Ossolinski lengyel kancellár szultánhoz címzett levele 1648 végén, melyben követelte a tatárok okozta károk megtérítését.³⁷ A fenyegetés tükrében a törökök nem utasították el a kozák hetman közeledését: a követjárás eredménye kereskedelmi egyezmény lett, mely szabad hajózást és vámmentességet biztosított „Kozák-Ukrajna” kereskedőinek a Fekete-tenger medencéjében, cserébe Bogdan Hmelnjickij vállalta a török területek elleni doni kozák portyák megakadályozását. A szerződés jelentőségét az adta, hogy egyrészt visszatarthatta a kozákokat az oszmánellenes koalícióhoz való csatlakozástól, másrészt a Zaporozsjei Hadat szerződőképes félként ismerte el. A kereskedelmi egyez-

³⁴ „...ему в тех стругах посылать для войны на турецкого царя запорожских казаков водяным путем, а сам он, гетман, з запорожскими казаки, собрався з большими людьми, пойдет сухим путем на Белгород...” *Воссоединение Украины с Россией*. II. i. m. 274.

³⁵ „И приказывал гетман крымскому царю, чтоб от турецкого царя жил не боясь, а он, гетман, его, крымского царя, оберегать станет... И крымской де царь, надеясь на гетмана, турецкому царю во всем отказал.” Уо. 277.

³⁶ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 48–50.

³⁷ *Akti, odnoszjascsijszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji Szpb.*, III. 1861–1869. 245.

ményről felmerült, hogy hamisítvány, a történeti szakirodalomban Pritsak érvelt a létezése mellett,³⁸ Abrahamowicz szerint azonban erre nincs kellő bizonyíték.³⁹ A kozák hetman a szultánon keresztül kívánta elérni a feltétlen krími támogatást, végső soron pedig az aktív oszmán szerepvállalást, legalább a vazallus moldvai, havasalföldi és erdélyi csapatok Rzeczpospolita elleni mozgósítása révén. Lehetetlennek tűnt a béke, ezért a hetman és vezető társai egy kvázi független kozák állam létrehozásában kezdtek gondolkodni, azonban az uralkodó dinasztia hiánya gyenge pontnak számított a legitimitáció vonatkozásában. Csábítónak tűnhetett a hasonló kultúrájú, bizonyos fokú autonómiával bíró Moldva és Havasalföld modellje, melyekben az elit akadálytalanul gyakorolhatta hatalmát a Porta védelme alatt. A moldvai vajdai cím megszerzése így hamar felmerülhetett Hmel-nyickijben.⁴⁰

A Fényes Porta nem engedte Hmelnyickijnek befolyása kiterjesztését Moldva fölé, ezért a kozák hetman legidősebb fiát, Tyimofejt akarta a moldvai vajda lányával összeházasítani, ezáltal dinasztikus úton legitimitációt nyerve és befolyása alá vonva Moldvát. A krími tatárok sikerrel használták fel a kozák felkelést Lengyelország gyengítésére, ezért a kán ugyanazt az erőt akarta Moszkva ellen fordítani, ezenkívül új zsákmányszerzési lehetőségekre is szükség volt. A kozák hetman a potenciális orosz segítségben bízva nem akart Oroszországra támadni, így inkább közös támadást javasolt Moldva ellen, mely könnyebben elérhető zsákmánynak ígérkezett.⁴¹ Előbb 1650 őszén tatár, majd még a télen kozák erők is betörték a lengyelbarát Lupu moldvai vajdaságába, Hmelnyickijnek ezáltal sikerült kicsikarnia Luputól lánya, Roxanda kezét Tyimofej fia számára.⁴² A kozák vezér kísérletet tett a kozák–tatár szövetséghez hasonló egyezség megkötésére Erdélylyel, azonban a Rákócziaknak portai jóváhagyást, Erdély Habsburgoktól és lengyelektől való kozák védelmét várták el, valamint Krakko elfoglalását a zaporozsjei erőknek kellett volna elérniük.⁴³

³⁸ Omeljan Pritsak: Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648). *Oriens*, 6. évf. (1953), 2. sz. 266–298.

³⁹ Zygmunt Abrahamowicz: Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651). *Harvard Ukrainian Studies*, 1990/1–2. sz. 138.

⁴⁰ Ostapchuk: Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit... i. m. 132–133.

⁴¹ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 131.

⁴² Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 40.

⁴³ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 51–52.

Gyakori volt a követjárás 1648 ősze és 1651 tavasza közt Csihirin és Isztambul között és a kozák hetman képviselői szívélyes fogadtatásban részesültek Konstantinápolyban, lévén a Porta szívesebben tudta a zaporozsjeieket barátjának. Mivel a kán 1649-i hadjárat miatti távolléte alatt a doni kozákok több krími és török városon rajtaütöttek, a török–tatár–zaporozsjei diplomácia egyik sarokköve a doni kozák támadások megszüntetése lett, amire emlékeztették is eleget a kozák vezért. Bogdan Hmelnyickij 1650 áprilisában levélben tett panaszt a kánra, mert a háború döntő perceiben hagyta magára,⁴⁴ az oszmán vezetés pedig tényleg nyomást gyakorolt a krími kánra, valamint ígéretet tett a Csihirin áhította katonai segítségre. Leveleiben⁴⁵ Hmelnyickij kérte, hogy a szultán tekintse alattvalójának, a padisah pedig elismerte ezen kérését. A Porta aggódott a vazallusait érintő kozák katonai beavatkozások kapcsán és kifejezetten ellenezte Tyimofej és Roxanda házasságát. A kozák–török tárgyalások az oroszok és a lengyelek szemében is aggasztók voltak, hiszen információik szerint a Konstantinápolyba induló kozák követnek a kölcsönös segítségnyújtási egyezményen kívül katonát is kérnie kellett a szultántól, ráadásul el kellett érnie a lengyelbarát moldvai fejedelem leváltását. 1650-ben elhunyt Jerzy Ossolinski, a mérsékelt, békésebb rendezést támogató lengyelek vezetője. Adam Zamoyski lengyel kutató szerint ezután fogadta el a hetman a szultán fennhatóságát, aki őt a vazallus Ukrajna fejedelmévé nevezte ki.⁴⁶

Nem alaptalan kételkednünk a kozák vezér oszmán vazallusi terveiben, hiszen már 1648 óta az orosz cárt próbálta meggyőzni, fogadja fennhatósága alá. Egyszerre több vasat tartott a tűzben zsarolta is az uralkodókat a másikkal folyó tárgyalások felfedésével, továbbra is a multivektoriális külpolitika eszközeivel élt.⁴⁷ Elsődleges az orosz szövetség elérése volt, a török tárgyalásokkal Moszkvát akarta kimozdítani semlegességéből. Az elutasítás miatt

⁴⁴ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 51.

⁴⁵ Riedlmayer András – Victor Ostapchuk: Bohdan Xmel'nyckyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives. *Harvard Ukrainian Studies*, 1984/3–4. sz. 453–473. Főleg: 453–454.

⁴⁶ Adam Zamoyski: *The Polish Way*. Murray, London, 1988. 167.

⁴⁷ Беата Варга: Спорные вопросы украинской государственности в середине XVII века (1648-1654) в зеркале внешней политики Богдана Хмельницкого. In: Szvák Gyula – Gyimsi Zsuzsanna (szerk.): *The role of the state in the historical development of Russia: Materials of the international historical conference at the Centre for Russian Studies in Budapest, 17-18 May, 2010*. Ruzsisztikai könyvek 27. Russica Pannonicana, Budapest, 2011. 186–187.

az erdélyi szálakat igyekezett szorosabbra fűzni, ám ez a kapcsolat sem jelentett gyakorlati segítséget. 1651 februárjában és márciusában végül szultáni dekrétum zárta le a megegyezést,⁴⁸ majd július végén újabb ígéretekkel érkezett török követ Csihirinbe: segítség Dobrudzsából; parancs a dunai fejedelemségeknek a katonai felkészülésre és a már említett *ahdnáme* kiadása.⁴⁹

Viszonylag biztos pontnak tűnt a krímiekkal kötött szövetség, ám rossz hír volt, hogy az alternatívák egyelőre nem valósulhattak meg.

A „ljah invázió” árnyékában

A szejm döntött a háború folytatásáról, meghirdette a *pospolite ruszeniét* (nemesi felkelést)⁵⁰ és 1651 elején János Kázmér ismét offenzívába kezdett. A rendi országgyűlés aggódott a kozákok moldvai beavatkozása miatt, az új hadjárat ezért megelőző csapást jelentett, 1651 februárjára már szétverték a braclavi vajdaság határát őrző kozák ezredet.⁵¹

Hmelnyickij kétségbeesetten fordult előbb Moszkvához, majd Gyulafehérvárhoz. A cárnak ismét felajánlotta a Zaporozsjei Had szolgálatait, minden oroszok cárja azonban csak diplomáciai nyomást gyakorolt János Kázmérra. Az Erdélyi Fejedelemség csak segélyhaddal tudta volna segíteni kozák szövetségeseit, a Rákócziak ugyanis a lengyel trón megszerzését továbbra is tőlük várták. Bogdan Hmelnyickijnek csak az számított, hogy a Rákócziak katonákkal együtt érkezzenek Lengyelországba és osszák meg a lengyel–litván erőket.

A kozákság már nem bízott II. Jánosban és a helyzet javulását várta a Rákócziaktól. A lengyel főerők távolléte miatt az erdélyieknek jó esélye nyílt Krakkó elfoglalására, Gyulafehérvár azonban ismét lehetetlen feltételekhez kötötte a katonai támogatást: a Porta jóváhagyásához, valamint a kán barátságához. Azonban Konstantinápolyban elutasításra találtak a Rákócziak királyi ambíciói, a krími kán sem volt hajlandó *adhnáme* kiadására, egy esetleges kozák–lengyel–erdélyi koalíció létrejöttétől tartva nem

⁴⁸ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 50.

⁴⁹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 133–135.

⁵⁰ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 57.

⁵¹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 41.

akart „magyar uralkodót” a lengyel trónra, ezért nem adott segítséget a hetmannak.⁵²

A IV. Mehmed szultánnak írt káni levél alapján „a kozák hetman felajánlotta behódolását” a szultánnak és a padisahon keresztül kérte Iszlám Girej katonai erejét segítségül. A kán küldött is csapatokat, levélben pedig a doni portyák megakadályozására kérte Bogdan Hmelnyickijt.⁵³

A júniusi beresztyecskói csata Hmelnyickij súlyos stratégiai vereségét jelentette, a tatárok ugyanis a kritikus szakaszban elhagyták a csatateret, majd a visszatérésükért könyörgő hetmant is elrabolták,⁵⁴ ráadásul augusztus elején Janusz Radziwill elfoglalta Kijevet is.⁵⁵ A lengyel győzelem is pürrhoszi volt, ezért Bila Cerkvánál tárgyalásokat kezdeményeztek. Az 1651 szeptemberében kötött egyezmény a regisztert 20 ezresre csökkentette, a hetman fennhatóságát a kijevi vajdaságra korlátozta és a lengyel korona-hetman alá rendelték, ráadásul megtiltották a tatár kapcsolat fenntartását. Úgy tűnt, végrehajtják a szerződést, a lengyel csapatokkal a földesurak is visszatértek a braclavi és csernyigovi vajdaságba.

Az általános vélekedés szerint a tatár kán kezdettől fogva csak az összecsapás végén akart beavatkozni és Zborivhoz hasonlóan a közvetítő szerepet eljátszva nyer az új szerződéssel. Abrahamowicz kutatása alapján a kán a tatárok belső viszályai miatt távozott a harcmezőről, majd a kozák hetman és a kán közt a haditervekről támadt vita miatt nem tért vissza utóbbi a kozák seregekhez.⁵⁶ Hmelnyickij elhurcolását azonban ez sem indokolja.

A Bila Cerkva-i pontok nem oldották meg a problémákat, a kozák hetman helyzete is ingatagabbá vált, az elégedetlen Ivan Bohun és társai sereget toboroztak ellene a regiszterből kimaradtak köréből. Helyzetüket enyhítendő Hmelnyickij kérte a szejmtől a fekete-tengeri portyák engedélyezését,⁵⁷ a látszat ellenére pedig nem állt szándékában elfogadni a megalázó

⁵² „И крымской де царь ему, гетману, в том отказал, на ляхов помочи не дал. А сказал ему, что он, гетман, на королевство хочет посадить венгерского владетеля, а ево де, крымского, и татар хочет побить.” *Воссоединение Украины с Россией*. III. i. m. 1954. 97.

⁵³ Chantal Lemerrier-Quellejray: Three Ottoman Documents Concerning Bohdan Xmel'nyč'kyj. *Harvard Ukrainian Studies*, 1977/3. sz. 350.

⁵⁴ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 305–307.

⁵⁵ UO. 356.

⁵⁶ Abrahamowicz: Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte... i. m. 139.

⁵⁷ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 58–62.

békefeltételeket. Már a kozák vezetők 1652. áprilisi találkozásán döntöttek a harcok folytatásáról. Lupu vajdától csak erővel lehetett kikényszeríteni Roxanda és Tyimofej házasságát, a vőlegény ráadásul májusban Batognál megsemmisítette a feltartóztatására érkező lengyel sereget.

A batogi győzelem hírére ismét fellángoltak a parasztfelkelések és a kozákok hamarosan a Beresztyecko előtt birtokolt területeik javát ismét elfoglalták. 1653. januári levelében Hmelnickij a közelgő lengyel támadástól tartva a krími támogatás sürgetését kérte IV. Mehmedtől.⁵⁸ Erői ezalatt még mindig Moldvában voltak lekötve, Tyimofej apósát támogatta Erdély és Havasalföld ellen: 1653 májusában Havasalföldre vonult, kisebb győzelmek után viszont Tergovisténél vereséget szenvedett és visszavonulásra kényszerült.

A helyzet súlyos volt: a kozákok beavatkoztak az oszmán vazallus államok ügyeibe, a zaporozsjeieket is beleszámolva immár négy vazallus közt dúlt a harc. A Porta jóváhagyta (!), hogy Erdély és Moldva János Kázmérral szövetkezzen a kozák fenyegetéssel szemben. A korábbi években megromlott viszony ellenére jó oka volt a lengyel királynak a kibékülésre Erdéllyel, ugyanis 1653 nyarán híre ment egy török delegáció csihirini látogatásának, majd a cár jelezte a kozák hetman felé, hogy kész pártfogásába venni a Zaporozsjei Hadat. A Rzeczpospolitának mielőbb el kellett fojtania felkelést, melyhez Erdély és Moldva is portai jóváhagyást kapott, miután Csihirin elutasította 40 ezer tallérnyi adó kifizetését a Portának. Októberre az új koalíció egy 14 ezer fős kozák erősítés érkezése ellenére is elfoglalta a szucsavai erődöt, ráadásul Tyimofej Hmelnickij is elesett a harcokban.⁵⁹

A kozák hetman azonban ismét maga mellett tudhatta a krími csapatokat, még doni kozákok is támogatták. Szeptember végén körülzárták a király táborát Zsvanyecnél, decemberben ezúttal is a győzelem küszöbén egyezett meg a krími kán János Kázmérral: a király vállalta az elmaradt éves ajándékok megfizetését és szabad zsákmányszerzést engedett a krímieknek Lublinig.⁶⁰ A kozákok szempontjából hozzávetőleg a zborivi szerződés pontjait állította vissza, azonban csak szóbeli megegyezésről volt szó, nem kerülhetett sor a megvalósításra.

Világossá vált 1653 végére a kozák vezér számára, hogy nem érkezik oszmán katonai segítség, a tatárokkal kötött szövetség pedig tovább lazult,

⁵⁸ Riedlmayer – Ostapchuk: Bohdan Xmel'nyckyj and the Porte... i. m. 469.

⁵⁹ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*... i. m. 650., 655.

⁶⁰ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája*... i. m. 65–66.

miután a kán ismét a kozákokat megkerülve egyezett meg a lengyel királlyal. A Krím célja egyaránt a Lengyel–Litván Nemzetközösség és „Kozák-Ukrajna” gyengítése volt annak érdekében, hogy a területet a tatár hordák birtokba vehessék. Tyimofej meghalt, a dunai fejedelemségek pedig szembehelyezkedtek Hmelnycikijjel az 1652–1653. évi moldvai kozák katonai akciók miatt.

A cár alattvalója

Már az 1648-as győzelmeket követően Hmelnycikij számos levelében felajánlotta a cárnak a kozákok szolgálatait, akkor viszont Alekszej cárnak egy felkelést kellett levernie, valamint a svéd és tatár fenyegetettség tükrében nem akart a lengyelek ellen háborúzni. Változott azonban a helyzet, mire 1653-ban a kozák vezető ismét Alekszej cárhoz fordult: a változáshoz vezető döntő okot Ostapchuk szerint a cári udvar „Kozák-Ukrajna” oszmán alattvalóvá válásától való félelme szolgáltatta és közelebb hozta egymáshoz Moszkvát és Csihirint,⁶¹ de nem volt jelentéktelen tényező Lengyelország számottevő meggyengülése sem az 1648 óta tartó harcokban.⁶²

Október 1-jén a *zemszkij szobor* elfogadta Hmelnycikij kérelmét,⁶³ az 1654. január 8-ára összehívott perejaszlavi Hadsereg Radán pedig a kozák vezér felhívására válaszul a megjelent kozákok a török szultán, a krími kán (ez a lehetőség korábban fel sem merült!), a lengyel király és az orosz cár közül Alekszej Mihajlovicsot választották uralkodójuknak.⁶⁴ A kozák vezetők azonban hiába esküdtek fel új uralkodójukra, Buturlin semmilyen ígéretre sem volt hajlandó Alekszej cár nevében.⁶⁵

A kozák *sztarsina* ki akarta terjeszteni a krímiekkel kötött szerződését Oroszországra, tehát továbbra is tatár részvétellel harcolni Lengyelország ellen, a *poszolszkij prikáz* Bahcsiszeráj vonakodása esetén a Krím megtámadásával kívánta rákényszeríteni a magára maradt Rzeczpospolita elleni hadjáratra. A tatárok lengyelek elleni szövetségbe való bevonásának elgon-

⁶¹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 135–136.

⁶² Gebei Sándor: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). *Századok*, 134. évf. (2000), 4. sz. 808–809.

⁶³ *Воссоединение Украины с Россией*. III. i. m. 406–414.

⁶⁴ „...призрил на свою государеву отчину Киев и на всю Малую Русь милостью своею.” Уо. 460–461.

⁶⁵ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 49.

dolása valószínűleg Bogdan Hmelnyickijtől származott,⁶⁶ aki már a tárgyalások alatt igyekezett a gyakorlatba is átültetni az orosz katonai segítséget, azonban az első moszkovita egységek megérkezése után, nem alaptalanul tartva „Kozák-Ukrajna” függetlenségének megszüntétől, már csak lengyel támadás esetére kért több katonát.⁶⁷

Alekszej cár három adománylevelet nyújtott át márciusban a zaporozsjei követeknek: a Zaporozsjei Hadnak, az ukrán nemességnek és a hetmannak szólót, utóbbiban ajándékozta Csihirint Hmelnyickijnek. Az orosz uralkodó megerősítette a Zaporozsjei Had önkormányzatát, a szabad hetmanválasztást, a független kozák bíróságok működtetését és a kozák szabadságjogokat, valamint a 60 ezer fős regisztert, ráadásul a hetman szabadon tárgyalhatott a Moszkvával baráti országokkal.⁶⁸

Ukrajna nagyobb része orosz fennhatóság alá került, de megmaradt a katonai alapon szerveződő közigazgatás, a legfőbb törvényhozó a Hadsereg Rada maradt, Moszkvától független maradt az igazságszolgáltatás, a városok privilégiumai sem veszték el, a Zaporozsjei Had Hmelnyickij vezetése alatt maradt.⁶⁹ A cár az adománylevelekben foglaltakat ajándéknak tekintette, tehát bármikor elvehette a kozákoktól és az ukrán nemesektől. Moszkva és a kozákok is másképp értelmezték a szerződést és ez a későbbiekben még összeütközésekhez vezetett.⁷⁰

„Szövetségesből” ellenség

Az adománylevelek nem határozták meg „Kozák-Ukrajna” Oroszországon belüli jogi státuszát, a megfogalmazott alapelvek pedig 1657-ig nem is érvényesültek: a Hetmanátus Bogdan Hmelnyickij kormányzása idején továbbra is önálló államként működött.⁷¹ Halogatták a regiszter összeírását, 60

⁶⁶ Геннадий Александрович Санин: *Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века*. Наука, Москва, 1987. 46.

⁶⁷ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 74–77.

⁶⁸ *Воссоединение Украины с Россией*. III. i. m. 560–565.

⁶⁹ Varga Beáta: Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. *Világtörténet*, 33. évf. (2011), 3–4. sz. 157.

⁷⁰ Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. i. m. 230.

⁷¹ Varga Beáta: Önállósági törekvések Ukrajnában Bogdan Hmelnyickij és Ivan Mazepa hetmansága idején (1648–1708). In: Berta Tibor (szerk.): *Az identitás régi*

ezernél jóval többen harcoltak kozákként. Nem tisztázódott a kozákoknak járó zsoldfizetés módja és a cári vajdák Zaporozsjei Had területére való telepítése sem. Az orosz kormányzat ugyanis a zsoldot „Kozák-Ukrajnából” beszedett adókból kívánta fedezni, a vajdák révén pedig Oroszországba való teljes beolvasztását akarta elősegíteni, sértve a frissen megerősített autonómiát.⁷²

A *sztarsina* önálló külpolitikája ellenére mégis 100 ezer főnyi orosz és 20 ezer fős kozáksereg indult 1654 májusában Belorussziába, az ukrán városokat Buturlin 40 ezer fővel védte. A kozák főerők Volhíniába nyomultak,⁷³ céljuk Kamenyec-Podolszk volt, azonban a nyugtalanító lengyel–tatár tárgyalásokról szóló hírek miatt nem támadták már meg.⁷⁴

A *zemszkij szobor* döntésének híre még 1653-ban eljutott a Rzeczpospolita tába.⁷⁵ A perejaszlavi egyezmény által előrevetített orosz–kozák invázió egyaránt veszélyt jelentett Varsó és Bahcsiszeráj számára, ezért 1654 áprilisában lengyel követ érkezett a Krímbe segítségért a kozákok és Moszkva ellen. A kánság sem akarta Oroszország megerősödését és megakadályozására kénytelen volt Lengyelországgal szövetkezni. Tavasszal követváltás folyt Bahcsiszeráj és Csihirin közt és Iszlám Girej nem csak hogy elutasította a kozák felhívást az orosz szövetséghez csatlakozásra, hanem követelte a hetmantól a visszatérést a lengyel király uralma alá.⁷⁶ A közel hat évig tartó szövetségi viszony tehát ismét ellenségessé vált és keresztülhúzta Bogdan Hmelnjickij és Alexej Mihajlovics terveit a krími tatár erők szerepét illetően.

Júniusra létrejött az egyezés a krími segítségről Moszkóvia ellen és a kozák lázadás leveréséhez.⁷⁷ Ekkorra az orosz sereg már mélyen benyomult Litvániaiba, szeptember végén Szmolenszk is elesett. Iszlám Girej júniusi halála miatt a lengyel–krími szövetség azonban csak november 22-én lépett

és új koordinátái — *Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*. Palatinus, Szeged–Budapest, 2008. 174–176.

⁷² Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 52–53.

⁷³ Varga Beáta: *Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667)*. JATEPress, Szeged, 2004. 95–97.

⁷⁴ Gebei: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében... i. m. 811–812.

⁷⁵ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája*... i. m. 81.

⁷⁶ Санин: *Отношения России и Украины с Крымским Ханством*... i. m. 50–54.

⁷⁷ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. i. m. 964–981.

életbe, amikor is IV. Mehmed Girej kán elküldte Varsóba az erről szóló *ahdnámét*.⁷⁸

A belorussziai sikereket beárnyékkolták az ukrainai kozák kudarcok. A krími–lengyel szövetség 1655. januári ohmativi győzelme nem hozott áttörést, vagyis nem tudták kikényszeríteni a Zaporozsjei Had és Moszkóvia szövetségének megbontását. Ugyan a krími tatárok novemberre kierőszakolták Hmelnycikijtól a lengyel–kozák fegyvernyugvást, továbbra is zsákmányoltak szövetséges és ellenséges földeken egyaránt. Az kozákok számára kényelmetlenné váltak a rutén városokban állomásozó orosz hadak, a moszkovita hivatalnokok ukrainai tevékenysége, de a belorussziai kozák és orosz erők is összetűzésekbe keveredtek egymással, mivel a területre mindkét fél igényt tartott. Mivel a cár nem segítette az Ukrajnában harcoló kozákokat, Hmelnycikij szerint a cár megszegte esküjét, ezért a kozák vezér felújította a kapcsolatot Erdéllyel.⁷⁹

A Rzeczpospolitát 1655 nyarán a X. Károly Gusztáv vezette svédek támadták meg és megszállták területe nagy részét, a nemesség többsége el is ismerte a svéd uralmat. A svédekkel közös kozák érdek volt a lengyel területek megszerzése és az orosz terjeszkedés fékezése,⁸⁰ azonban Hmelnycikij már minden ukrán földre igényt tartott és Károly is magának akarta Galíciát és Volhíniát. A csalódott Zaporozsjei Had felhagyott Lviv ostromával és hazatérőben a kozák hadak 1655 novemberében előbb az útjukba kerülő tatár csapatokat verték meg, majd békét kötöttek a kánnal. A korábbi békésebb viszony nem állt helyre, de átmeneti fegyvernyugvás köszöntött be köztük.

A megszerzett területek megtartására törekedve Alekszej cár 1656 novemberében Vilniusban békét kötött a Rzeczpospolitával, hogy a veszélyesebbnek ígérkező svédekre koncentrálhasson: a zaporozsjeiek akarata ellenére.⁸¹

Amikor 1656 júliusában Oroszország megtámadta Svédországot, Hmelnycikij uralkodója (a cár) és szövetségese (a svéd király) harcolt egymás ellen. Mivel Károly erejében bízva nem kívánt osztozni a területeken, ezért Csihirin felújította kapcsolatát a szintén a svédekhez közeledő II. Rákóczi Györggyel, és szeptember 7-én szövetség kötött, majd koalíciós szinten

⁷⁸ Uo. 164–167.

⁷⁹ Varga: *Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában...* i. m. 158–160.

⁸⁰ Varga: *Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békeig...* i. m. 98.

⁸¹ Subtelny: *Ukraine. A History.* i. m. 136.

december 6-án Radnóton.⁸² A kérészetű koalíció végét jelentette ellenben, hogy Svédország a hátszágot fenyegető Dánia miatt kénytelen volt kihátrálni⁸³ és Konstantinápoly is kifejezetten ellenezte Rákóczi lengyelországi terveit, a svéd–erdélyi–kozák szövetség sikerével ugyanis elveszthette a dunai fejedelemségeket és hosszabb távon a magyarországi helyzet felborításával is fenyegetett. Hmelnickij ugyan csalódott az orosz kapcsolatban, a lengyel–tatar szövetkezés miatt azonban nem volt reális alternatívája.⁸⁴

Ilyen körülmények között indult meg az erdélyi–kozák koalíció közel 39 ezer fős serege 1657 januárjában hadjáratára, szinte akadálytalanul jutott el Krakkóig, a vidék kifosztása viszont felszította a nép ellenállását, a korábban elszigetelten tevékenykedő lengyel erők is hamarosan egyesülhettek. A lengyel diplomácia sem volt tétlen, a Portát próbálta meggyőzni, hogy a kozákokat meg kell büntetni,⁸⁵ valamint a krímiek lengyel oldalon tartását biztosítani. Július közepén a szövetséges sereget előbb a kozákok, majd a dunai vajdaságok katonái hagyták el.⁸⁶ A lengyelek által bekerített erdélyi csapatok július 22-én megadták magukat, ennek ellenére a kán megtámadta Terebovlja közelében a visszavonuló csapatokat, több ezer embert hurcolva rabságba.⁸⁷

Az ukrán–erdélyi hadjárat elbukott, a csalódott és elégedetlen kozákok Hmelnickijt okolták: felláztak ellene. A hírektől lesújtott, betegeskedő kozák vezér 1657. augusztus 6-án elhunyt.⁸⁸

⁸² Gebei Sándor: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105. évf. (1992), 2. sz. 31.

⁸³ Varga: *Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig...* i. m. 99–105.

⁸⁴ Gebei: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében... i. m. 835.

⁸⁵ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 195–199.

⁸⁶ Ivanics Mária: Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kánságban a 16–17. században (Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez). *Századok*, 141. évf. (2007), 6. sz. 1491.

⁸⁷ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. i. m. 170.

⁸⁸ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 137.

Összegzés

Nem volt egyszerű helyzetben Bogdan Hmelnyickij, hiszen az Ukrajnával a 17. század közepén határos országok ereje meghaladta a zaporozsjei kozák mozgalom kapacitását, kénytelen volt ezért kijátszani a kelet-európai hatalmakat a felkelés és a formálódó kozák állam túlélése, illetve helyzetének javítása érdekében.

A történeti szakirodalomban is meghonosodott „krími alternatíva”⁸⁹ azért volt jelentős, mert a felkelés korai szakaszában egyedül a krími kán nyújtott valós katonai segítséget a Rzeczpospolita ellen, és a tatár erők nélkül a lengyelek már a kezdetekkor elfojthatták volna a lázadást. 1648 elejétől egészen 1654-ig harcoltak tatár csapatok a zaporozsjei oldalon, ám az ukrán lakosság körében már a kezdetektől rendkívül népszerűtlen volt a szövetség a tatár *jaszir* miatt, de a kozák hetman beresztyecskói elhurcolása is megbocsáthatatlan volt. Bogdan Hmelnyickij a szultáni kegy elnyerésével és az oszmán vazallitás 1651-i formális elismerésével kívánta biztosítani III. Izlám Girej támogatását, ám az „oszmán alternatíva” jórészt csak ígéretekkel szolgált, ráadásul a kozákok moldvai és havasalföldi tevékenysége 1653-ra szembefordította a Portát és dunai vazallusait Csihirinnel.

A konstaninápolyi kapcsolat mégis ütőkártyát jelentett, mivel a cár nem engedhette az Oszmán Birodalom Ukrajnával való megerősödését, és ezen félelmétől hajtva fogadta védelmébe a Zaporozsjei Hadat 1654-ben. Hmelnyickij a perejaszlavi egyezményt követően is folytatni tudta önálló külpolitikáját, ugyanis Alekszej Mihajlovicsnak egyelőre elsősorban a kozák katonai erejére volt szüksége, emiatt nem sietett Ukrajna teljes beolvasztásával. A kozák–orosz szövetség túlélte a hetmant annak ellenére is, hogy a viszony megromlott: egyrészt mindkét fél igényt támasztott Belorussziára, másrészt a cár nem segítette az ukrainai kozák csapatokat a lengyel–tatár erőkkel szemben, ezt pedig árulásként fogta fel a Zaporozsjei Had. Szövetkezni akart a Lengyelországot lerohanó X. Károly Gusztávval, viszont a svéd király nem akart osztozkodni, ezzel megghiúsult a gyakorlati együttműködés is.

Végül a hosszas, közel kilencéves tárgyalás után megvalósuló erdélyi–kozák hadjárat már a lengyel seregek egyesülése előtt széthullott.

---

⁸⁹ А. В. Виноградов: „Крымская альтернатива” Переяславской Рады. In: *История русско-украинских отношений в XVII-XVIII веках. К 350-летию Переяславской Рады*. Институт российской истории РАН, Москва, 2006. 99.

Bogdan Zinovij Hmelnyickij történelmi jelentősége abban áll, hogy a szomszédos, expanzionista hatalmak között is sikerrel növelte „Kozák-Ukrajna” területét és a nominális lengyel, oszmán, majd orosz polivazallitás ellenére is megőrizte fiatal állama gyakorlati függetlenségét.